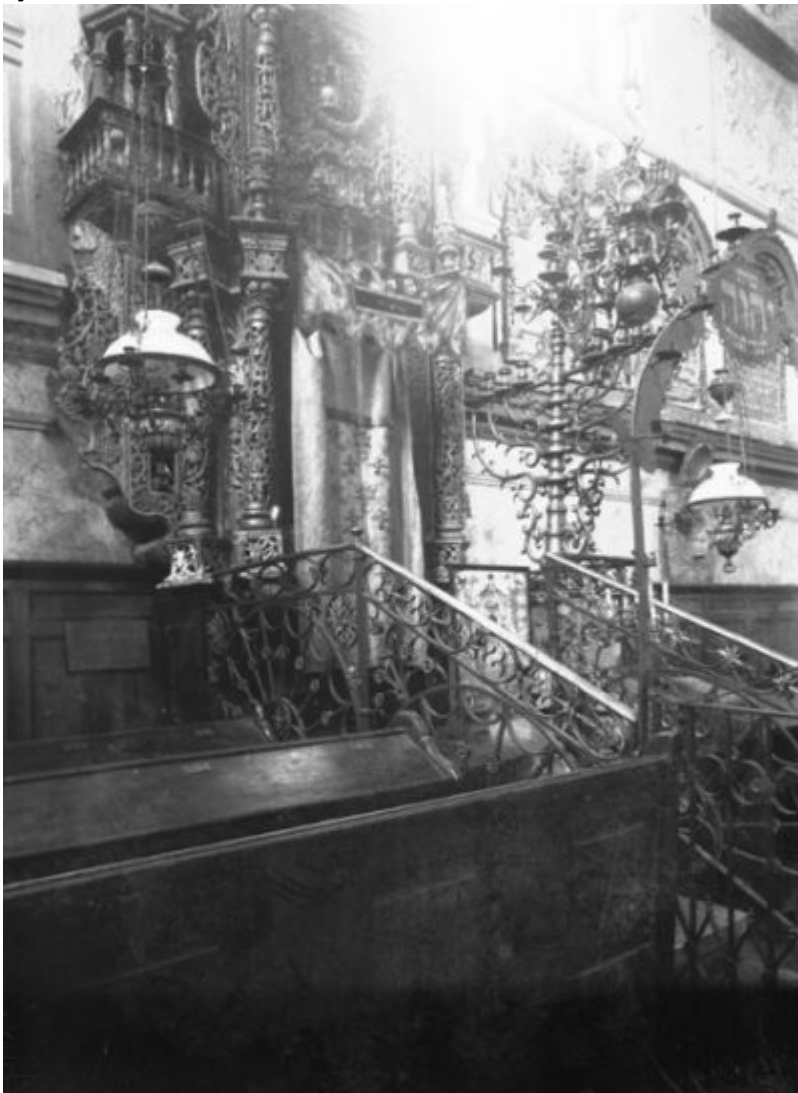

Rzeszowskie synagogi - wczoraj i dziś

Fragm. planu Wiedemanna, z widokiem na dzielnicę żydowską, synagogi i dwa cmentarze żydowskie

Fot. Edwarda Janusza przedst. wnętrze Synagogi Staromiejskiej, widok na Aron ha-kodesz. Galeria Fotografii Miasta Rzeszowa

Fot. Edwarda Janusza przedst. wnętrze Synagogi Staromiejskiej, widok na bime. Galeria Fotografii Miasta Rzeszowa

Fot. Edwarda Janusza przedst. wnętrze Synagogi Staromiejskiej, widok na podpory bimy. Galeria Fotografii Miasta Rzeszowa

Karta korespondencyjna ze zbiorów Zbigniewa Tybury, przedstawiająca fragment Synagogi Staromiejskiej po przebudowie w 1905 r.

Fot. z czasów okupacji z widokiem na Synagogę Staromiejską, wykonana z perspektywy cmentarza żydowskiego. Galeria Fotografii Miasta Rzeszowa

Fot. z czasów okupacji z widokiem na Synagogę Nowomiejską, wykonana z perspektywy ul. Bozniczej. Galeria Fotografii Miasta Rzeszowa

Fot. z czasów okupacji z widokiem na synagogę Klaus Sąddecki, ukazująca róg ul. Kopernika i Wąskiej, autor nieznany. Własność - Galeria Fotografii Miasta Rzeszowa

Fot. z czasów okupacji z widokiem na synagogę Klaus Sąddecki (ul. Wąska 3), autor nieznany. Własność - Galeria Fotografii Miasta Rzeszowa

Synagoga Nowomiejska, widok współczesny.

Jednym z materialnych dowodów na historyczną wielokulturowość naszego miasta są dwie zachowane synagogi – Staromiejska stanowiąca obecnie siedzibę Archiwum Państwowego oraz Nowomiejska mieszcząca Biuro Wystaw Artystycznych.

Najstarszy widok rzeszowskich bożnic ukazuje plan perspektywiczny Rzeszowa z 1762 r. autorstwa Karola Henryk Wiedemanna. Drugim pod względem chronologicznym materiałem ilustracyjnym przedstawiającym obie bożnice ich wygląd zewnętrzny i wzajemne relacje przestrzenne jest akwarela z ok. 1840 r. pędzla Stanisława Putiatyckiego. Oprócz malarzy i rysowników temat wzbudzał zainteresowanie badaczy już w 2 poł. XIX wieku. W 1891 r. prof. Władysław Łuszczkiewicz zorganizował wycieczkę studentów z krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych w celu udokumentowania zasobów zabytkowych Galicji. Owocem tej wyprawy były rysunki, szkice zarówno brył jak i wnętrza obu rzeszowskich bożnic, opatrzone szczegółowym i wnikliwym ich opisem. Ponadto widok rzeszowskich synagog sprzed I wojny światowej, utrwalony został w licznych ujęciach w obiektywie w Edwarda Janusza, fotografa, którego twórczość do dziś eksplorowana, stanowi nadal bezcenny i niewyczerpany materiał o galicyjskim Rzeszowie. Pierwszą syntetyczną pracą o charakterze naukowym, w której podjęto próbę usystematyzowania architektury bożnic z terenu Niemiec, Czech oraz Polski była publikacja Alfreda Grottego *Deutsche, böhmische und polnische Synagogentypen vom XI. bis Anfang des XIX. Jahrhunderts* wydana w Berlinie w 1915 r. Przedmiotem zainteresowania autora były m.in. architektura rzeszowskich bożnic. W niniejszej publikacji zamieszczone zostały plany i przekroje zarówno synagogi Staromiejskiej jak i Nowomiejskiej. Z kolei prawdziwe zainteresowanie tematem narodziło się w okresie międzywojennym. W Polsce systematyczne badania dotyczące bożnic i sztuki żydowskiej zapoczątkował Szymon Zajczyk, historyk sztuki i fotografik współpracujący z Zakładem Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej oraz z Biurem Inwentaryzacji Zabytków. Spuścizna Zajczyka w postaci dokumentacji fotograficznej obejmuje m.in. zdjęcia obu rzeszowskich synagog. Doskonale technicznie, wyraziste fotografie, stanowią nieocenione źródło wiedzy o ich wyglądzie i niezachowanym wyposażeniu wnętrza. Po II wojnie światowej w latach 50-tych w ramach Państwowych Pracowni Konserwacji Zabytków podjęto działania w kierunku zinwentaryzowania ocalałych zasobów architektury pożydowskich domów modlitw, pod kątem oceny ich stanu zachowania oraz podjęcia czynności ratunkowych w tym częściowej odbudowy bądź całkowitego ich odtworzenia. Na fali tych działań dokonano „odbudowy” dwóch synagog w Rzeszowie.

Kilka słów o historii...

Żydzi napływali do Polski przez całe średniowiecze do połowy XV w. W pierwszej fali byli to głównie Żydzi aszkenazyjscy z Niemiec i z Czech, w mniejszym zaś stopniu Żydzi włoscy i niderlandcy.

Drugi napływ ludności żydowskiej na ziemie polskie miał miejsce w wieku XVI i powodując przeludnienie terenów zachodnich oraz nastroje antyżydowskie. Na początku XVI w. do końca wieku XVIII niektórym miastom królewskim nadawano przywilej „de non tolerandis Judaeis” (łac. przywilej nieakceptowania Żydów) – zakazujący Żydom zamieszkania w mieście, którego dotyczył dokument i posiadania w nim nieruchomości oraz zabraniający im wstępu do miasta z wyjątkiem określonych dni. Spowodowało to bezpośrednie przesunięcie się osadnictwa żydowskiego na tereny wschodnie Rzeczypospolitej, na ziemie ruskie Korony oraz do zachodnich województw Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Przyjmuje się, że Żydzi zamieszkali w Rzeszowie już w XVI w. Prawdopodobnie gmina powstała w wyniku napływu Żydów z pobliskiego Przemyśla. Pierwsza wzmianka na temat osadnictwa żydowskiego w Rzeszowie pochodzi z 1550 r. Potwierdzeniem tego faktu są odnalezione na terenie starego cmentarza przed II wojną światową macewy tj. tablice nagrobne z 1553 r. i 1586 r.

Wraz z udzieleniem pozwolenia Żydom na osiedlanie się w mieście, wskazywano im jednocześnie miejsce pod zabudowę mieszkalną, bożnice i inne obiekty związanych z kultem czy potrzebami wynikającymi z organizacji gminy. Najczęściej były to tereny na skraju miasta, w sąsiedztwie murów miejskich, daleko od kościoła i zazwyczaj po przeciwległej stronie rynku aniżeli kościół katolicki.

W 1599 r. Mikołaj Spytko Ligęza zezwolił Żydom na wybudowanie siedmiu domów na dawnych gruntach parafialnych, zabraniając im jednocześnie osiedlania się na terenie Starego Miasta. Żydzi zamieszkiwali zatem w miejscu wyznaczonym przez właściciela Rzeszowa. W konsekwencji spowodowało to wyodrębnienie się w północno-wschodnim narożu Starego Miasta dzielnicy osadnictwa żydowskiego zw. Nowym Miastem. Nowa dzielnica została zaplanowana według założeń renesansowych, jakie powszechnie w tym czasie praktykowano w Małopolsce. Typem rozwiązań Nowe Miasto w Rzeszowie przypominało bliźniaczo podobne założenia w Głogowie Małopolskim z 1576 r. - jedno z najstarszych w Polsce. Zespół rzeszowski został uformowany, jako regularna i zmodularyzowana struktura architektoniczna z kwadratowym rynkiem, (obecny Plac Wolności) przeciętym krzyżowym układem dróg wychodzących ze środków każdej pierzei i symetrycznym układem zabudowań o charakterze mieszkalno-rzemieślniczo-handlowym. Była to dzielnica o charakterze obronnym, zlokalizowana w granicach dzisiejszych ulic Gałęzowskiego, Kolejowej części Piłsudskiego i Batorego. Jednak po śmierci Ligęzy, w związku z silnym powiększeniem gminy izraelskiej, zezwolono Żydom na nabywanie nieruchomości również poza granicami Nowego Miasta.

Obok możliwości finansowych gminy wpływ na wygląd i wielkość wznoszonych bożnic miały zarówno władze państwowe jak i kościelne, których ustalenia zawarte były w wydawanych Żydom przywilejach i zezwoleniach. W zezwoleniach wydawanych ze strony kościoła, widoczne było dążenie do ograniczenia wielkości i zewnętrznej formy architektonicznej bożnic, których wygląd miał być raczej skromny i nie konkurować z kościołami. Natomiast na ziemiach wschodnich w wielowyznaniowych i wielonarodowych miastach prywatnych, ograniczenia ze strony kościoła nie były aż tak widoczne. Stąd w Rzeszowie powstałe synagogi odznaczały się zdecydowaną wielkością i monumentalnością stanowiąc znaczący element w panoramie miasta.

Dokładna data powstania synagogi Staromiejskiej nie jest znana, przyjmuje się, że pierwsza bożnica murowana, wzniesiona została na terenie Rzeszowa już na przełomie XVI/XVII w. prawdopodobnie na miejscu wcześniejszej drewnianej synagogi. Zlokalizowana została na obrzeżach Starego Miasta po zewnętrznej stronie jego ziemno-drewnianych fortyfikacji. Po nałożeniu na Żydów w 1627 r. przez Mikołaja Spytka Ligęzę obowiązku obrony miasta, synagogę otoczono własnymi wałami, czyniąc ją tym samym rodzajem bastionu w systemie obronnym Rzeszowa. Niewątpliwie tuż przy synagodze usytuowany był pierwotny cmentarz związany z najstarszym osadnictwem Żydów w Rzeszowie, natomiast rabinów i ich rodziny grzebano na wałach ziemnych otaczających bożnicę.

Pierwotna synagoga Staromiejska była budowlą na planie prostokąta zbliżonego do kwadratu, wymurowaną z kamienia i cegły, której ściany wzmocniono od zewnątrz oraz w połowie długości przyporami (za wyjątkiem ściany wschodniej). Od zachodu znajdowało się wejście z przedsionkiem i babińcem oraz drugim, późniejszym dobudowanym od strony południowej. W północno-zachodnim narożniku, znajdowała się cylindryczna wieża z klatką schodową łącząca strych z podziemiami. Bożnice były budowlami orientowanymi. W Europie ścianą wschodnią zawsze zwrócone w kierunku Jerozolimy. We wnętrzu na osi ściany wschodniej znajdował się Aron ha-kodesz tj. szafa ołtarzowa, najważniejsze miejsce w synagodze, drewniana, bogato zdobiona, w której przechowywano rodaje, tj. zwoje Tory. Natomiast wschodnia ściana zewnętrzna pozostawała nie obudowana). Według najstarszych zachowanych źródeł ikonograficznych tj. planu K.H. Wiedemanna z 1762 r. oraz gwaszu St. Putiatyckiego z ok. 1840 r., bryła budowli nakryta była dachem brogowym tj. dachem czterospadowym w formie piramidy. Jednak biorąc pod uwagę występujące w XVII w. niszczycielskie najazdy (najazd ks. Jerzego Rakoczego z wojskami kozackimi 1621-60, najazd Tatarów w 1672 r.) oraz pożary (1698 r.), a co za tym idzie wtórne odbudowy, nie można wykluczyć, innej wcześniejszej formy dachu. W XVI i XVII w. synagogi przykrywano dachami pogrążonymi i wieńczono attykami, natomiast w XVIII w. zastępowano je dachami łamanymi piramidalnymi i czterospadowymi. Główna sala modlitw, miała kształt prostokąta zbliżonego do kwadratu z centralnie usytuowaną bimą. Bima wyniesiona była na podium, otoczona czterema masywnymi kolumnami o pseudojońskich kapitelach, zespolonymi górą arkadowaniem, z gzymsowaną nadstawą w formie kostki, na której opierały się spływy sklepienia bez lunet.

Po wewnętrznej stronie nadstawy pomiędzy arkadami znajdowała się kopuła ozdobiona polichromią z symbolicznym motywem ryby gryzącej swój ogon, pośrodku gwiazdą i księżycem. Trzony kolumn zdobiła (utrwalona na fotografiach E. Janusza i Sz. Zajczyka) marmoryzowana dekoracja malarska. Światło do wnętrza przepuszczały półkoliście zamknięte okna usytuowane wysoko w górnej partii murów, po dwa pojedyncze na wschodniej i zachodniej stronie oraz dwie pary zdwojonych okien w ścianie północnej i południowej. Ściany poniżej okien obiegał fryz arkadowy. Szczegółowy opis wnętrza wykonany przez Władysława Łuszczkiewicza oraz zachowane fotografie i rysunki, świadczą o wyjątkowym bogactwie jego wystroju. Salę modlitw ozdabiała polichromia, elementy sztukatorskie, wyrafinowana metaloplastyka (balustrada wokół bimy i wzdłuż schodów prowadzących na Aron ha-kodesz) oraz wyroby snycerki (ławki, pulpity, boazerie). Bezwzględnie najcenniejszym elementem wyposażenia jaki zachował się do czasów II wojny światowej był XVIII- wieczny Aron ha-kodesz, którego forma wykazywała bliską analogię stylistyczną do pochodzącego z tego samego czasu Aron ha-kodesz z bożnicy drewnianej w Wołpie. Była to czterokondygnacyjna szafa ołtarzowa bogato rzeźbiona i dekorowana gęstym plecionkowym ornamentem snycerskim, przypominająca formą wczesnobarokowe ołtarze katolickie.

Po pożarze w 1842 r., który zniszczył niemal całe Nowe Miasto, synagoga poddana została odbudowie. Prace zrealizowane zostały z funduszy rzeszowskiego kupca Marcusa Kanarvogela, który zatrudnił do prac murarskich i ciesielskich rzemieślników z Sambora. Przy okazji odbudowy odstąpiono jednak od odtworzenia pierwotnej formy dachu na rzecz dachu dwuspadowego z kalenicą na osi wschód-zachód. Kolejne istotne przekształcenie formy architektonicznej synagogi związane było z decyzją z dnia 16 października 1905 r., kiedy to dr Feliks Kopera (konserwator zabytków sztuki okręgu tarnowsko-rzeszowskiego w latach 1905-18), wydał zezwolenie na wyburzenie w bożnicy Staromiejskiej galerii dla kobiet, zatwierdzając do realizacji projekt wykonany przez lwowskiego architekta Dionizego Krzyczkowskiego. Ostatecznie w tej formie bożnica przetrwała do czasów II wojny światowej. Rzeszowska bożnica Staromiejska prezentowała charakterystyczny typ synagogi, wykształcony na ziemiach polskich pomiędzy poł. XVI a poł. XVII w. zakładająca centralne usytuowanie bimy pośrodku sali modlitw. Ustalone wtedy układy stosowano do końca XVIII w., niekiedy nawet w XIX w. Warto podkreślić, że do czasów II wojny światowej rzeszowska bożnica Staromiejska przetrwała jako jedna z trzech najstarszych bożnic w Polsce (oprócz bożnic w Tarnowie

i Przemysłu), prezentujących powyższe założenie z czterema podporami.

Synagoga Nowomiejska

Dynamiczny rozwój osadnictwa żydowskiego w wieku XVII, spowodował wzrost zapotrzebowania na nowe domy modlitw. Korzystna sytuacja ekonomiczna Żydów, przychylny stosunek władz państwowych i właścicieli miast prywatnych sprzyjały wznoszeniu bożnic. Dnia 6 stycznia 1686 r. właściciel Rzeszowa, Hieronim August Lubomirski, wydał przywilej zezwalający Żydom na budowę nowej synagogi. Ostatecznie wzniesiona została dopiero w latach 1705-12 według projektu włoskiego architekta Jana Chrzyciela Belottiego, działającego w Rzeszowie przy przebudowie zamku, wznoszeniu wieży kościoła farnego oraz budowie klasztoru OO. Reformatów na Wygnańcu. Budowa synagogi sfinansowana została ze środków gminy żydowskiej, która na ten cel zaciągnęła pożyczkę u rzeszowskich OO. Bernardynów i OO. Pijarów.

Plan perspektywiczny Rzeszowa autorstwa Karola Henryka Wiedemanna z 1762 r. ukazuje synagogę Nowomiejską jak zwartą bryłę na planie kwadratu przykrytą piramidalnym dachem brogowym, z przybudówkami od strony zachodniej, północnej i południowej, przykrytymi dachami pulpitowymi. Natomiast powstała niespełna 80 lat później gwasz Stanisława Putiatyckiego, przedstawia ją jako zwartą wydłużoną budowlę, z dwuspadowym dachem namiotowym o kalenicy na osi wsch.-zach., tj. w formie jaką zachowała do czasów II wojny światowej. Nasuwa się wniosek, że pomiędzy 2 poł. XVIII w. a 1 poł. wieku XIX, synagoga przeszła zasadniczą przebudowę. Owa przebudowa była konsekwencją wielkiego pożaru z 1842 r. Koszty ówczesnego remontu pokryła gmina żydowska wspierana przez bogatych ofiarodawców m.in. rodziny Rotschildów, bankierów z Paryża. Dowodem dokonanych wówczas zmian są wykonane po II wojnie światowej badania murów, wskazujące na istnienie śladów przemurowania okien w ścianie zachodniej. Ostatecznie, synagoga Nowomiejska była budowlą monumentalną o charakterze obronnym, zbudowaną na planie trapezu, wzmocnioną od zewnątrz wydatnymi szkarpami z pojedynczymi oknami zamkniętymi półkoliście usytuowanymi w górnej części murów. Wejście do sali modlitw poprzedzał przedsionek, nad którym znajdowała się otwarta do wnętrza sali empora dla kobiet. Główna sala modlitw posiadała założenie centralne z bimą usytuowaną pośrodku, otoczoną czterema podporami podtrzymującymi dziewięciopółowe sklepienie. Podpory bimy, miały formę czworobocznych filarów, zwieńczonych doryckimi głowicami, z których bezpośrednio wyrastały spływy sklepień. W górnej części związane były arkadowaniem, ze spłaszczoną kopułką, wewnątrz bimy. Wnętrze nosiło nawarstwienia zarówno późno-renesansowe jak i barokowe. W połowie wysokości ścian, salę modlitw obiegał fryz arkadowy, w których znajdowały się tablice drewniane w złożonych ramach. W sprawozdaniu z wycieczki naukowej Władysława Łuszczkiewicza czytamy: *„Wszystko to w części złożone, w części polichromowane. Tablice pomalowane na niebiesko, noszą napisy złożone hebrajskie, teksty pisma świętego oraz talmudu (...) Ołtarz na schowanie Tory, drewniany, bardzo skomplikowany, o żydowskim charakterze ornamentacyjnym, jest rzeczą nowszą nie bez interesu artystycznego.”* W 1902 r. ze względu na stan zachowania, bożnica poddana została pracom konserwatorskim nadzorowanym przez Zygmunta Hendla - konserwatora obwodu rzeszowskiego i tarnowskiego.

Prywatne domy modlitw...

Oprócz dwóch obecnie zachowanych synagog, funkcjonowały w Rzeszowie liczne prywatne domy modlitw. Prawo do zakładania bożnic prywatnych wynikało z przepisów, zagwarantowanych ustawowo i potwierdzanych w statutach izraelskich. W § 25 ustawy z dn.21 marca 1890 r. Dz.p.p.Nr.57 o urządzeniu zewnętrznych stosunków prawnych społeczności religijnej izraelskiej czytamy, że: *„Każda gmina izraelska jest w myśl § 1 obowiązana utrzymywać bożnicę lub stosownie do wielkości gminy kilka bożnic (...) Zakładanie i istnienie bożnic prywatnych, jako też zawisło od pozwolenia gminy wyznaniowej i podlega też jej nadzorowi (...).”* Nadzór nad prywatnymi domami modlitw, ich zakładanie, funkcjonowanie w tym zatwierdzanie zarządców tych domów podlegał

zwierzchnictwu rady wyznaniowej. W okresie autonomii galicyjskiej, gmina żydowska nie posiadała w tej kwestii ograniczeń zewnętrznych, co więcej posiadała ugruntowaną prawnie gwarancję do swobód w praktykach wyznaniowych.

W rzeszowskim Archiwum Państwowym zachował się projekt z 1877 r. wraz z dokumentacją związaną z udzieleniem pozwolenia na przebudowę synagogi „Klaus” zlokalizowanej zgodnie z planem sytuacyjnym pomiędzy ulicą Bożnic (ob. ul. Bożniczą) a Placem Publicznym (w sąsiedztwie z domem Spieglów). Projekt zakładał dobudowę do istniejącej synagogi klasycyzującego przedsionka, z frontonem z motywem tablic Mojżeszowych w zwieńczeniu. Przełożony synagogi „Klaus” Joel Kanarek zezwolenie na realizację projektu otrzymał pod warunkiem umieszczenia schodów wejściowych wewnątrz murów, tak aby nie wystawały poza boczną ścianę przedsionka, gdyż to „psułoby symetrię i piękność budynku”. Oprócz cytowanego projektu w zasobach rzeszowskiego Archiwum Państwowego zachował się projekt synagogi przy ul. Sandomierskiej (ob. ul. Grunwaldzkiej) wykonany w Wiedniu przez koncesjonowanego budowniczego Romualda Karnavogela na zlecenie rzeszowskich Żydów: Marcusa Ecksteina, Leiby Trinka i Mojżesza Rosenbauma, będących właścicielami trzech sąsiadujących ze sobą parcel zlokalizowanych pomiędzy ul. Sandomierską a ul. Kołłątają. Projekt zakładał monumentalną budowlę stanowiącą swojego rodzaju transpozycję wyglądu świątyni antycznej, z klasycyzującym siedmiokolumnowym portykiem stojącym na wysokim cokole. Zaprojektowany budynek wykazywał bliską analogię z klasycystyczną synagogą w Nowym Koryczynie (datowaną na lata 20-te XVIII w. ale przebudowaną w 1895 r.) znajdującą się dzisiaj w stanie częściowej ruiny. Pozwolenie na budowę wydane zostało przez „Magistrat królewskiego wolnego miasta Rzeszów” dnia 7 listopada 1905 r. Mimo, że nie zachował się żaden materialny dowód świadczący o zrealizowaniu tej jakże śmiałej budowli, można zaryzykować stwierdzenie, że synagoga została jednak wybudowana, tylko ostatecznie nie wiadomo w jakiej formie. Poparciem tezy o istnieniu w/w synagogi jest dokumentacja z roku 1908 dotycząca sprawy karno-budowlanej (zbiory AP) wszczętej (trzy lata po wydaniu pozwolenia na budowę) przez Magistrat przeciwko Markusowi Ecksteinowi oraz Leiby Trinka odnośnie nowo wybudowanego domu modlitwy przy ul. Kołłątają (i ul. Sandomierskiej), który był użytkowany pomimo niewykonania kanału i wychodków. W skardze sąsiedzkiej do magistratu czytamy: „Jestem bardzo bliskim sąsiadem nowo wybudowanej bożnicy przy ul. Sandomierskiej i okna moje wychodzą na nowa ulicę prowadzącą do wyż. wspomnianej bożnicy...”. Powyższa sprawa dowodzi, że w 1908 r. przy ul. Sandomierskiej funkcjonował nowo wybudowany prywatny dom modlitwy pod zarządem Leiby Trinka i Marcusa Ecksteina. Nieistniejąca dziś ul. Kołłątają (1907-1996) stanowiła przecznicę ulicy Sandomierskiej, często ulice boczne początkowo przejmowały nazwę ulicy głównej, dlatego w/w bożnica w dokumentach lokalizowana jest raz przy ul. Kołłątają a raz przy ul. Sandomierskiej.

Synagoga Klaus sądecki

W roku 1923 r. na parceli przy ul. Wąskiej 3 (ob. zachodnia pierzeja Pl. Ofiar Getta) z inicjatywy stowarzyszenia „Rabina Chaima Halberstama Klaus Sądecki w Rzeszowie” wzniesiona została kolejna prywatna bożnica według projektu arch. A. Pelleri i dwa lata później oddana do użytkowania. Była to synagoga niewielkiej skali z elewacją czteroosiową z centralnym dwuosiowym ryzalitem półkuliście zakończonym. W centralnym miejscu zwieńczenia znajdowała się rozetka z motywem gwiazdy Dawida. Oprócz zachowanych projektów oraz dokumentacji związanej z procesem budowy, namacalnym dowodem na jej istnienie, jest niemiecka fotografia z czasów okupacji ukazująca ul. Wąską z perspektywy ul. Kopernika.

II wojna światowa, definitywnie zakończyła wielowiekowy okres istnienia gminy izraelskiej w Rzeszowie. Oprócz eksterminacji ludności, zniszczeniu i celowej dewastacji uległy zarówno trzy istniejące cmentarze jak i żydowskie synagogi oraz inne znaczące budowle. W czasie okupacji wnętrza obu synagog Staro- i Nowomiejskiej zostały doszczętnie zniszczone i ogołoczone z wyposażenia. W lecie 1942 r., w synagodze Staromiejskiej urządzono skład mebli po wywiezionych

Żydach, natomiast w 1945 r. zawaliły się sklepienia. Podobny los spotkał synagogę nowomiejską, która w pierw zamieniona została przez Niemców na stajnię, a następnie na składy i magazyny. W 1944 r. w trakcie odwrotu wojsk niemieckich została podpalona przez opuszczające miasto oddziały. Na skutek pożaru runęły sklepienia, niemalże całkowitemu zniszczeniu uległo pokrycie dachowe (gont) wraz z konstrukcją i stolarką okienną, pojawiły się również spękania ścian.

W pierwszych latach powojennych, przyszłość dwóch zrujnowanych synagog nie była oczywista. Orzecznictwa techniczne co do stanu rzeszowskich bożnic, jednoznacznie przemawiały za ich rozbiórką. W 1947 r. miasto zwróciło się do Kongregacji Żydowskiej w Krakowie o przekazanie niszczonego budynku synagogi Staromiejskiej na cele muzealne. Odpowiedzi nie uzyskano, dn. 25 marca 1947 r. zawalił się dach budynku. W 1948 r. Centralny Komitet Żydów poprosił Ministerstwo Kultury i Sztuki o przyznanie subwencji w wysokości 1 000 000 zł na konserwację bożnic Nowo- i Staromiejskiej. W związku z powyższym sporządzono szczegółowy opis techniczny obu obiektów wraz z kosztorysem na całkowitą rozbiórkę synagogi Nowomiejskiej oraz na prace zabezpieczające i częściową rozbiórkę synagogi Staromiejskiej. Zgodnie z ówczesnymi planami, synagoga Staromiejska miała zostać przeznaczona dla Związku Polskich Artystów Plastyków, natomiast ze względu na stan zachowania synagoga Nowomiejska przeznaczona została pod rozbiórkę, a na jej miejscu, miał powstać nowy gmach muzeum miejskiego. Stąd w latach 1948-49 kwestia losów obu bożnic, a przede wszystkim rozbiórki bożnicy „dużej”, stała się tematem gorących dyskusji na szczeblu władz miejskich i wojewódzkich oraz rządowych. Ostatecznie w grudniu 1948 r. Franciszek Kruk, pełniący funkcję Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, powołując się na decyzję Ministerstwa Kultury i Sztuki odwołującą się do wartości zabytkowych bożnicy, odmówił miastu wydania pozwolenia na jej rozbiórkę. Mimo dokonywanych odwołań, 16.12.1949 r. stanowisko WKZ zostało podtrzymane. W następstwie powyższych decyzji, rozpoczęto prace projektowe w zakresie remontu i adaptacji obu bożnic. Pierwszy niezrealizowany projekt dot. synagogi Staromiejskiej zatwierdzony w lipcu 1950 r. pod względem konserwatorskim i budowlanym, wykonał arch. Przemysław Szafer, st. asystent Politechniki Krakowskiej. Z kolei dwa lata później zatwierdzono projekt przebudowy i adaptacji na cele muzealne synagogi Nowomiejskiej autorstwa arch. Haliny Kosmólskiej-Szulc, a rok później powstała nowa koncepcja autorstwa Gerarda Pająka. Żaden z w/w projektów nie został zrealizowany. W 1953 r. na nowo odżył zamysł wyburzenia bożnicy Nowomiejskiej. Ponownie podważono stan konstrukcyjno-techniczny murów oraz ich przydatność do odbudowy. W praktyce, dopiero w 1954 r. wykonano niezbędne prace zabezpieczające wraz z przygotowaniem konstrukcji pod jej przyszłą odbudowę. W 1961 r. w ramach Przedsiębiorstwa Projektowania Budownictwa Miejskiego „Miastoprojekt”-Rzeszów, powstała kolejna koncepcja odbudowy wyk. przez arch. Jerzego Noska, zakładająca odtworzenie dwuspadowej formy dachu w bożnicy Nowomiejskiej i doświetlenie strychu poprzez przeszklenia w połaci dachu. Finalnie odbudowa gmachu realizowana była według projektu Jerzego Wrony, na podstawie szkiców koncepcyjnych architektów z „Miastoprojektu” w osobie Jana Noska i Wacława Szwarca. Ostatecznie, prace przy synagodze Nowomiejskiej zakończyły się w 1964 r. Prace ukierunkowane były na przystosowanie obiektu do nowej funkcji, adaptując synagogę na sale wystawowe Biura Wystaw Artystycznych, kawiarnię, pracownie artystyczne i zaplecze administracyjne. W trakcie remontu uzupełniono ubytki murów oraz zlikwidowano spękania konstrukcyjne. Wnętrze sali modlitw podzielono na dwie kondygnacje oraz nadbudowano kolejną trzecią dla pracowni plastycznych. Cała bryłę przykryto dachem płaskim. Wykonano stropy żelbetowe, a zachowane fragmenty oryginalnych sklepień usunięto. Zaniechano również odbudowy babińca. Pod koniec lat 70-tych okna w parterze ściany północnej zamurowano i pozostawiono je w formie blend. Mimo znaczącego przekształcenia bryły budynku, zmiany przeznaczenia i reorganizacji wnętrza oraz braku oryginalnego wyposażenia, znakiem świadczącym o pierwotnej jego funkcji, są cztery filary w miejscu podpór bimy, które biegną przez obie kondygnacje sal wystawowych. Ponadto ściany rozcłonkowane wewnątrz arkadowymi, pomiędzy nimi pilastry z szerokim pasem belkowania i gzymsem koronującym, odzwierciedlają dawny podział architektoniczny wnętrza.

Pierwotnie synagoga Staromiejska po odbudowie miała być przeznaczona na sale wystawowe Związku Polskich Artystów Plastyków. Z uwagi na opieszałość ZPAP i brak decyzji w sprawie, budynek ostatecznie przekazano na siedzibę Archiwum Państwowego. Jednak prace rozpoczęto dopiero w 1954 r. Projekt „odbudowy” wykonała arch. Zofia Cydzikowa w ramach prac warszawskiego oddziału Pracowni Konserwacji Zabytków. Projekt odbiegał od pierwotnej formy bryły i wystroju jak również oddalony był od stanu, jaki udokumentowany został chociażby na fotografiach przedwojennych. Prac projektowych nie poprzedzono badaniami architektonicznymi. Ostatecznie, zrealizowana wersja projektowa była swobodną interpretacją autorki, która ani nie odwoła się ani do pierwotnej formy bożnicy utrwalonej na XVIII i XIX wiecznych przekazach ikonograficznych (Wiedemann, Putiatycki), jak również całkowicie odrzuciła formę, w której bożnica przetrwała o czasów II wojny i jaką w dużej mierze zachowała do czasów odbudowy. Finalnie zlikwidowano attyki oraz przybudówkę od strony zachodniej, narożną wieżyczkę podniesiono, zmieniając jej proporcje, całość nakryto stromym dachem dwuspadowym z drewnianą dekoracją w szczytach nawiązującą do wzornictwa podhalańskiego, przebudowano również przedsionek południowy nadając mu zupełnie nowy wygląd. W 1977 r. została opracowana szczegółowa inwentaryzacja budynku, a w latach 80-tych wykonano kolejny remont, podczas którego wymieniono pokrycie dachowe z gontu na blachę miedzianą oraz połączono budynek synagogi z sąsiednią kamienicą (d. Bethamidrasz). Warto nadmienić, że wojnę przetrwała synagoga „Klaus sądecki” przy ul. Wąskiej 3 (w powojennych aktach AP w Rzeszowie zwana „Mała Synagoga”), która z racji stosunkowo młodego wówczas wieku nie podlegała ochronie jako zabytek. 12 lipca 1949 r. na mocy art. 12 dekretu o majątkach opuszczonych i ponemieckich (Dz.U.R.P.Nr 13, poz.87) budynek decyzją Wojewody przekazany został Związkowi Polskich Artystów Plastyków w Rzeszowie i prawdopodobnie z przyczyn praktyczno-użytkowych ostatecznie został rozebrany.

Obie synagogi Staro- i Nowomiejska objęte są ochroną konserwatorską na podstawie indywidualnego wpisu do rejestru zabytków oraz leżą na terenie układu urbanistycznego wpisanego do rejestru zabytków. Od 1999 r. stanowią własność Gminy Żydowskiej.

Edyta Dawidziak, konserwator dzieł sztuki, Miejski Konserwator Zabytków
źródło: Kwartalnik ogólnopolski Renowacje i zabytki, nr 3/2015